

НЕСПОКОЙНИЯТ ЧОВЕШКИ ДУХ

Димитър Добрев

Казват, че се ровя в сметта на човека. Е добре!
Когато човек върши добро, това съвсем не е повод да се разнежваме,
защото той само изпълнява своето човешко задължение. Но когато той
върши зло?...

Т. Ружевич

В моята библиотека (подпечатвах книгите си с гумен печат екслибрис, на който се четеше детински наивният надпис „Ситна росица“) се трупяха различни литературни издания от всевъзможен произход. Тъй като бях работил три години като експедитор на „Ученическа мисъл“, имах особен интерес към периодичните издания, за които се абонирах. Постепенно освен чрез отделни книги и чрез периодичния печат навлизах в ненадминатия епичен свят на Йордан Йовков, в сложната динамичност на Николай Райнов, опознавах поезията на Смирненски, Гео Милев, Николай Лилиев, Ел. Багряна, Т. Траянов, Л. Стоянов и други. Сред тези имена Георги Райчев беше оставил у мен дълбоко и незаличимо впечатление с психологическите си разкази. Съжалявам, че днес вече не притежавам първите годишници на списание „Златорог“, където за пръв път прочетох неговите творби. Имам голямо желание да хвърля поне един поглед върху бележките, които под непосредственото въздействие на прочетеното бях нанесъл тогава на белите полета.

Да се пресъздаде онова, което човек е почувствувал при първото си докосване до една творба, е невъзможно. Но, струва ми се, че щом съм почувствувал нужда да направя тези бележки, това доказва колко съществено ми се е струвало общуването с произведенията на Георги Райчев.

По-късно, когато организирах издаването на „Светлоструй“ и се обръщах с писмена молба за сътрудничество към много наши утвърдени писатели, с подобна молба се обрънах и към Георги Райчев. Пишейки тези молби, винаги изпитвах известно стеснение, но когато писах на Райчев, подобно чувство не изпитвах. За голяма моя радост, когато „Светлоструй“ навлезе в своята пета годишнина с програмна статия на проф. Асен Златаров под заглавие „Да не униваме“, имах вече ръкописа на разказа „Старци“ от Георги Райчев. Ето неговото писмо от 18 септември 1932 г., с което изпрати ръкописа:

Драга Добрев,

Не се чувствавам особено добре със здравето си. Но на Вашата сърдечна молба не може да се устои. Изпращам ръкописа на разказ, който не е нов, но е с известни поправки. Обичам да поправам. Ако може да Ви свърши работа — използвайте го, когато имате възможност. За хонорар не се безпокойте — това не е цел за моето сътрудничество във вестника Ви.

Сърдечни поздрави: Ваш Райчев

Изглежда, Георги Райчев бе от онези писатели, които не се задоволяват вече с постигнатото в творбата си и непрекъснато се връщат към нея, за да дирят път към нейното по-съвършено звучене. Споделяйки незавидната съдба на дребното чиновничество в една социално несправедлива действителност, Райчев търсеше убежище в света на изкуството. Бе избрал словото като средство, достойно да разкрие не само несъвършенството на една действителност, но и несъвършенството на погребания в нея и в собственото си несъвършенство човек. Именно през трагичното несъвършенство на човека Райчев намираше път към самобитния и необикновен свят на своето творчество, където бродеше неговият неспокоен дух на човек и писател.

В литературната панорама, на която Райчев бе съвременник, той се открояваше от останалите пишещи събратя някак си „по друг“, бих казал дори „неочакван“, въпреки че тази дума е може би най-неточната, защото Райчев не в по-малка степен от своите съвременници беше приемник на създадените вече в литературата ни традиции. Но в творческото си развитие той задълбочаваше самобитността на прозата си и ако приемем, че литературата във всички времена е своего рода изследване на човека и неговия духовен мир (разбира се, с достъпни само на нея средства), то Райчев се явява като необходимо и важно допълнение към онова, което нашата литература е казала за човека по негово време.

След Г. Стаматов Георги Райчев бе първият български писател, за когото психическият свят на човешкото същество ставаше център, на който са подчинени всички елементи на организацията в литературната творба. У Райчев този свят изцяло овладява творческата концепция. Той не изследва последствията от реакцията на дадена психика извън нея. Той ги отбелязва. У него външният свят е „причинител“. Може би затова често фабулата на неговите произведения се характеризира с баналност и дори сантименталност (както е случаят с неговия роман „Господинът и момичето“). Тя сякаш остава извън интереса на писателя и като че понякога той няма власт над нея. Сякаш той я забелязва едва тогава, когато тя се втурва в психиката на героите му. . . Понякога ми се струва, че при творчеството на Райчев понятието „наблюдателност“ звучи парадоксално. Той не наблюдава своите герои, не наблюдава и техните отношения с външния свят. Той сякаш е в самите тях (което е особено изразително в разказа „Незнайния“) и отразява техния мир като болезнено чувствително огледало за външния свят, където съществува героят. Но това съвсем не значи, че повествованието на Райчев е своего рода антифабулно. Напротив, то е динамично, характеризира се с жива, занимателна интрига. Но у Райчев фабулата никога не е носител на истините, които авторът е възнамерявал да каже на читателя. В центъра на неговото внимание остават героите му.

Особено близък и любопитен за мен е Райчев по отношение на онова в неговото творчество, което отразява разрушаването на някои емоционални, идейни и битово-социални норми, наслоени в човешката психика от тогавашната селска действителност. Тези норми, спътници на едно потиснато, угнетително положение, поставят въпреки всичко човека в трезво отношение към света. Райчев претворява разрушението им при сблъскването им с градската култура. При това Райчев задълбочи знанията (а може би откри) на нашата литература за първичните елементи на психическата същност на човешкото същество. Ако в повечето случаи тези елементи се характеризират с известна патологичност, то това дължим на особеностите на Райчевите етически и естетически възгледи.

Лицето му имаше болнав цвят, от който лъхаше студенина и някакво особено вътрешно напрежение. Гласът му звучеше изненадващо тихо и меко. Такъв го срещам в кафенето на „Цар Освободител“, което тогава през тридесетте години беше своего рода неофициален клуб на културните дейци в София. Мисля, че не беше твърде чест гост. На моите предложения за сътрудничество отговаряше винаги уклончиво, позовавайки се на лошото си здраве:

— Господин Добрев, оставете това, аз съм болнав човек. И за семейството си съм бреме.

Мисля, че болестта му не беше останала без значение за атмосферата на неговите творби, а така също и неособено щастливата чиновническа съдба. Той твърде добре познаваше тази страна на живота и често ме разпитваше за съдбата на различни „пищещи братя“ от провинцията, като изказваше опасение дали ще издържат превратностите на трудната съдба на писателя от провинцията.

Недовършил своето богато творческо развитие, Георги Райчев ни напусна неочаквано. Изпратихме го към неговото вечно жилище, изпълнени със скръб и съзнаващи онова, което нашата литература губеше в негово лице. Стоях заедно с трима колеги до ковчега му в църквата „Св. София“, когато пред тленните останки бавно се придвижваха почитателите му. Те бяха дошли да си вземат „последно сбогом“. В такива моменти мислите на човека бягат и към миналото, но и с увереност търсят бъдещето. Бях уверен, че неговото творчество няма да потъне в забрава. Тази увереност и голямото си уважение към твореца Г. Райчев изразих в кратки бележки през 1947 г. във в. „Литературен подем“.¹ Бях зарадван, когато след години големият приятел на българската литература Янош Домокош — директор в Будапещенското издателство „Европа“ — помоли да дам съвет относно подбора на разкази от Георги Райчев, които издателството възнамеряваше да издаде.

„Скъпи приятелю Добрев,

Гласим да издадем сборник разкази на българския писател Георги Райчев. Подборът е направен. Моля те да ми пишеш кои според теб разкази на Райчев смяташ да бъдат използвани. Ще съм ти много задължен.

Моля за извинение.“

Твой Янош Домокош

Затова бях особено щастлив, когато прочетох в списание „Пламък“ (кн. 9, 1971 г.) статията на акад. Пантелей Зарев за творчеството на Райчев. Като изключим университетските лекции на Розалия Ликова, нейните бележки за творчеството на Райчев в книгата ѝ „Белетристиката между двете войни“, литературния портрет на С. Султанов в книгата „Четири-ма белетристи“ и книгата на Елка Константинова и предговора ѝ към двутомното издание на съчиненията на Райчев, от години насам това е първият научен труд, посветен на това оригинално и интересно дарование. Статията на акад. Зарев не само се противопоставя на забравата на Райчевото творчество от страна на литературната ни критика, но и внася много ново в досегашните представи на литературната мисъл за това творчество. Позволявам си да цитирам само заключението на тази статия:

„Художникът-реалист Георги Райчев заема особено място в нашата литература, като идва след Елин Пелин и Йордан Йовков. Той е изобразител на селото, но и на града, но и на духовните лутания на нашата интелигенция.“

И накрая:

„Неговите оригинални, пластични и психологически изобразителни средства са една нова боя в цветовата гама на българската белетристика.“

¹ Литературен подем, Стара Загора, год. II, бр. 4.